

De godse

Godsdienst lijkt in Nederland steeds meer naar de maatschappelijke achtergrond te worden verdreven. Desondanks is er een opmerkelijke continuïteit in de geografische spreiding van kerkgenootschappen. Historische bestandslijnen hebben vandaag de dag nog steeds hun uitwerking. Recentelijk krijgen niet-christelijke godsdiensten een plaats op de Nederlandse godsdienstkaart.

HANS KNIPPENBERG*

Op 24 juni van dit jaar vond een bijzondere gebeurtenis plaats. De rooms-katholieke kardinaal Simonis en de hervormde dominee Plaisier spijkerden zeven stellingen tegen de 7-daagse 24-uurseconomie op een overigens door henzelf meegebrachte deur op het Binnenhof in Den Haag. Namens 21 christelijke en joodse kerkgenootschappen protesteerden zij daarmee tegen de economisering van de samenleving, waarin geen plaats meer is voor collectieve rustmomenten. De vorm van hun actie was natuurlijk geïnspireerd door Luther, die op 31 oktober 1517 maar liefst 95 stellingen tegen de poort van de slotkerk van Wittenberg spijkerde en daarmee het begin van de Reformatie markeerde. Dat de hoogste rooms-katholieke geestelijke zich nog eens van een dergelijke -toch uiterst protestantse- symboliek zou bedienen, was tot voor kort ondenkbaar in een land waar de breuklijn Rome-Reformatie traditioneel één van de sterkste, zo niet de sterkste maatschappelijke tegenstelling(en) vertegenwoordigde.

Deze gebeurtenis vormt daarom een goede illustratie van de veranderingen die zich op dit terrein sinds de jaren vijftig hebben voorgedaan. Toen gold Nederland nog als een verzuilde samenleving waar katholieken, (orthodox-)protestanten en in mindere mate socialisten en libera-

len als aparte maatschappelijke segmenten functioneerden. De culturele revolutie van de jaren zestig bracht dit bouwwerk ernstig aan het wankelen en sindsdien is Nederland in rap tempo gesecculariseerd. Gevolg was dat katholieken en verschillende groepen van protestanten steun bij elkaar zochten om het tij te keren. Zo ontstond het CDA als een fusie van de katholieke KVP, de gereformeerde ARP en de hervormde CHU en startten de grootste protestantse kerken een verenigingsproces dat moet uitmonden in de Verenigde Protestantse Kerken.

De oude driedeling van katholieken, (orthodox-)protestanten en vrijzinnigen (vrijzinnig-protestanten en onkerkelijken) evolueert daarmee naar een tweedeling tussen kerkelijken en onkerkelijken. Daarmee is niet het gehele beeld geschetst. Van oudsher kent Nederland ook vertegenwoordigers van niet-christelijke godsdiensten. Waren dat tot de catastrofe van de Tweede Wereldoorlog vooral joden, vanaf de jaren zestig gaat het in toenemende mate om islamieten, en in mindere mate hindoes en boeddhisten.

Sinds er in Nederland geen volkstellingen meer gehouden worden, is het lastig de omvang van de verschillende godsdienstige groeperingen te bepalen. Registraties van kerkgenootschappen leveren in het algemeen hogere cijfers kerkelijken op dan survey-onderzoek waarbij de respondenten gevraagd wordt of zij tot een kerk of godsdienstige groepering behoren. Bovendien zijn de niet-christelijke godsdiensten in dergelijk steekproefonderzoek meestal ondervertegenwoordigd (zie tabel).

BESTANDSLIJN

De verschillende kerkgenootschappen hadden en hebben hun eigen geografische spreiding.

Traditioneel was vooral de tegenstelling katholiek-protestant van belang. Deze bepaalt nog steeds in belangrijke mate de godsdienstkaart van Nederland. Het meest opmerkelijke daarbij is de hoge mate van continuïteit die de geografische spreiding van katholieken en protestanten kenmerkt. In de kaart van 1985/86, gebaseerd op een steekproefonderzoek door Bureau Inter/View, is nog duidelijk de historische oorsprong te ontdekken van de spreiding van katholieken en protestanten. De grens tussen katholiek en protestant Nederland werd in belangrijke mate bepaald door de frontlijn tussen de Staatse en Spaanse troepen tijdens het Twaalfjarig Bestand van 1609-1621, een wapenstilstand tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Aanvankelijk had het protestantisme voet aan de grond gekregen in Vlaanderen met Antwerpen als het belangrijkste centrum. Maar nadat de Vlaamse steden door de troepen van Philips II heroverd waren, was het afgelopen met het protestantisme in die gebieden. Tijdens het Twaalfjarig Bestand was vrijwel geheel Vlaanderen en het grootste deel van Brabant in handen van de Spaanse troepen. Dat had grote gevolgen voor de godsdienst. Protestanten ten zuiden van de frontlijn kregen de keus (weer) katholiek te worden of te emigreren. De meeste protestanten emigreerden, eerst naar Engeland en Duitsland, later vooral naar Noord-Nederland. De ontwikkeling van Antwerpen is illustratief. In 1566 telde deze stad nog circa honderdduizend inwoners. Na de val van Antwerpen in 1585 emigreerde meer dan de helft van de bevolking, zodat er in 1589 nog slechts 42.000 inwoners over waren.

TRACEERBAAR

Door de vestiging van protestantse Zuid-Nederlanders in het Noorden, nam het

Tabel 1. Procentuele verdeling van de Nederlandse bevolking van 21-70 jaar naar kerkelijke gezindte, 1958-1995

	1958	1970	1980	1991	1995
geen	24	39	50	57	62
rooms-katholiek	42	34	25	22	19
Nederlands hervomd	23	16	14	11	9
gereformeerd	8	8	8	7	6-7
islamitisch/overig	3	3	2	4	4-5

Religieus kaart van Nederland

aandeel van de protestanten in de bevolking aldaar sterk toe. Daarnaast vond geloofsovergang plaats, met name naar de (calvinistische) gereformeerde kerk, die een bevoorrechte positie ging innemen binnen de latere Republiek der Verenigde Nederlanden. Die bevoorrechte positie ging evenwel niet zover dat iedereen gedwongen werd protestant te worden. Dat bleek duidelijk toen na het Twaalfjarig Bestand grote delen van Brabant en Limburg op de Spaanse troepen werden veroverd. Deze gebieden kregen als Generaliteitslanden (rechtstreeks door de Staten-Generaal bestuurde gebieden) weliswaar niet dezelfde rechten als de constituerende provincies, maar van een gedwongen overgang naar de protestantse kerk was geen sprake. Katholieken waren wel uitgesloten van het bekleden van openbare ambten en posities in het onderwijs, maar genoten anderzijds vrijheid van godsdienst in de zin van vrijheid van geweten. Het gevolg was dat deze veroverde gebieden vrijwel -op een protestantse bestuurlijke elite na- homogeen katholiek bleven, terwijl er in de delen van Nederland ten noorden van de bestandslijn katholieke enclaves bleven bestaan, die op sommige plaatsen voor een -ook nu nog traceerbare- lappendeken van protestantse en katholieke dorpen hebben gezorgd (zoals in delen van West-Friesland, Utrecht, Overijssel en de Achterhoek). Het is niet eenvoudig te verklaren waarom bepaalde dorpen katholiek gebleven zijn en andere protestant zijn geworden. Soms speelden bezitsverhoudingen een rol: pachters volgden de godsdienst van de grondeigenaar. Soms hing het af van de standvastigheid van lokale priesters, die al dan niet hun kudde de nieuwe kerk invoerden. Soms hing het af van de bereikbaarheid ten opzichte van stedelijke centra van waaruit protestantiseringsactiviteiten ondernomen werden. In ieder geval was de continuïteit in de verdeling groot. Was een dorp eenmaal overgegaan naar de protestantse kerk, dan bleef dat meestal zo tot op de dag van vandaag.

Dat wil natuurlijk niet zeggen dat er sinds de zeventiende eeuw helemaal niets meer veranderde. Interne migratiebewegingen hebben katholieken naar gebieden gebracht waar zij eerder niet voorkwamen, zoals naar het in het begin van de negentiende eeuw nog homogeen protestantse Drente als gevolg van veenontginningen. Omgekeerd bracht de ontwikkeling van

de steenkolenmijnen in Zuid-Limburg in het begin van de twintigste eeuw vele niet-katholieken naar deze streek en deed de industriële expansie van Eindhoven het percentage katholieken aldaar afnemen.

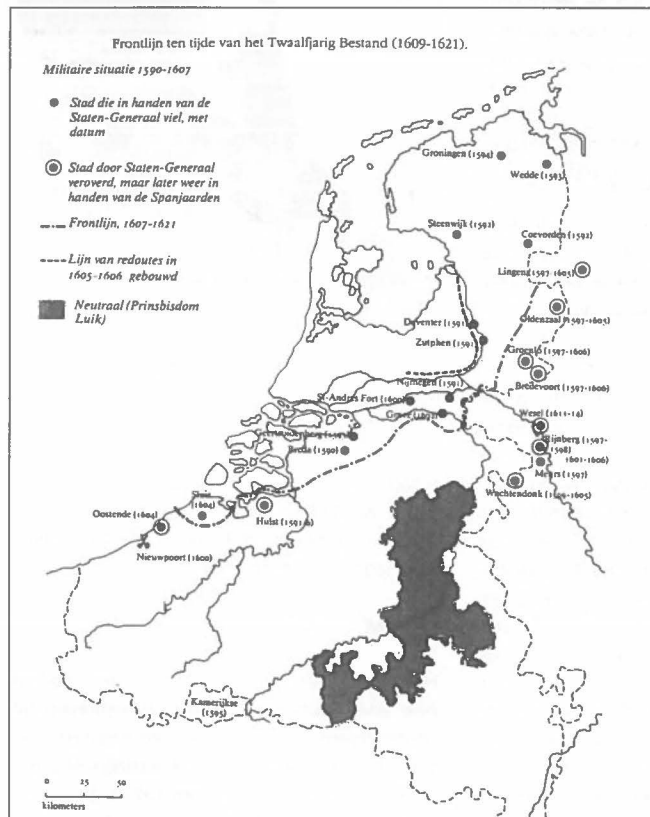
BIBLEBELT

Een tweede tegenstelling die tegenwoordig nog op de godsdienstkarte te herkennen valt is die tussen orthodoxe en vrijzinnige protestanten. Hoewel 'rekkelijken' en 'preciezen' elkaar ook al in de zeventiende en achttiende eeuw het leven zuur konden maken, krijgt het orthodox-protestantisme toch vooral in de negen-

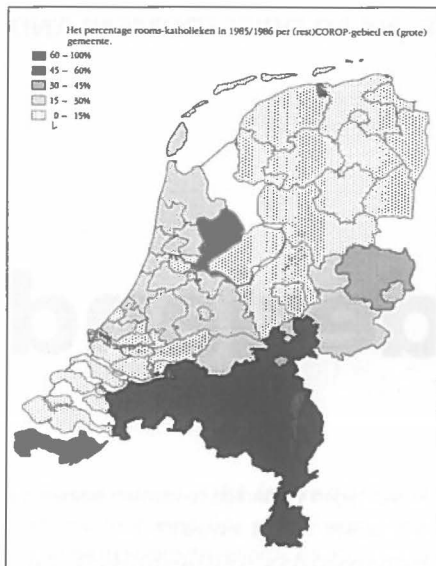
teent tegen vrijzinnige tendensen binnen de kerk. Onder leiding van orthodoxe dominees als De Cock en Scholte (Afscheiding) en de bekende Abraham Kuyper (Doleantie) grijpen deze orthodoxe christenen terug op de inzichten van de Dordtsche Synode van 1618, toen de precieze contra-remonstranten afrekenden met de rekkelijke remonstranten. De uit deze afsplitsingen voortgekomen kerken noemen zich alle op enigerlei wijze gereformeerd. De grootste orthodoxe groep van kerken ontstaat in 1892, wanneer het grootste deel van de afgescheiden kerken fuseert met de dolerende kerken van Kuyper tot de Gereformeerde Kerken in Nederland. Politiek waren zij vooral met

de eveneens door Kuyper opgerichte Anti-Revolutionaire Partij (ARP), één der voorlopers van het CDA, verbonden. Uit deze kerken scheidde zich in 1944 nog weer de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) af, de kerkelijke thuisbasis voor de aanhangers van het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV). Een deel van de afgescheidenen blijft in 1892 als Christelijk Gereformeerde Kerken zijn eigen weg gaan. Daarnaast kan men nog gereformeerde gemeenten en oud-gereformeerde gemeenten onderscheiden, die hun wortels eveneens grotendeels in de afscheiding van 1834 hebben. Zij vormen de kerkelijke thuisbasis voor de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP).

Niet alle orthodoxe protestanten verlieten de hervormde kerk. Een aanzienlijk deel van hen was achtergebleven en organiseerde zich in afzonderlijke verenigingen zoals de Confessionele Vereniging (1864) en de Gereformeerde Bond (1906). Ook veel gereformeerde Bonders stemmen SGP. De geografische spreiding van al deze gerefor-

tiende eeuw zijn vorm en organisatorische kracht. Twee afscheidingbewegingen uit de Nederlandse Hervormde Kerk veranderen het protestants-christelijke landschap drastisch. In 1834 vindt de Afscheiding plaats en in 1886 de Doleantie. Beide zijn orthodoxe afsplitsingen van de hervormde moederkerk en vormen een

meerde groeperingen vertoont een specifiek patroon in die zin dat wanneer zij bijeen genomen worden, er een soort protestantenband (ook wel als biblebelt aangeduid) ontstaat, die loopt van de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden en waarden via de Veluwe naar het noordelijk deel van Overijssel en delen van Friesland en Groningen. De oorsprong van dit patroon heeft deels te maken met negentiende-eeuwse diffusieprocessen vanuit orthodoxe kernen, deels ook met betrekkelijk geïsoleerde lokale gemeenschappen, die lange tijd de verlokkingen van de moderne tijd buiten de deur wisten te houden. Dat geldt overigens niet voor de gereformeerden van Kuyper, die hun orthodoxe boodschap altijd met moderne organisatievormen en via moderne media wisten te verspreiden. De laatste decennia zijn zij zelfs zover in moderne richting opgeschoven, dat zij door de gereformeerde Bonders binnen de hervormde kerk als te licht beschouwd worden, wat de beoogde fusie tussen de hervormde en gereformeerde kerken aanzienlijk bemoeilijkt.

REKKELIJKEN

Nu het spreidingspatroon van de orthodoxe protestanten nader is verkend, blijven de 'rekkelijken' over. Hierbij moet historisch gezien vooral gedacht worden aan vrijzinnig- en ethisch-hervormden, remonstranten en het grootste deel van de lutheranen en doopsgezinden, maar recent natuurlijk vooral aan de groep van onkerkelijken. Die twee groepen zijn verbonden in die zin dat de onkerkelijken in de eerste plaats uit de rekkelijke protestanten zijn voortgekomen. In bepaald opzicht kan men zo een vrijzinnig-protestantse positie zien als een overgangsfase van kerkelijk naar onkerkelijk. In het begin van de negentiende eeuw behoorde nog vrijwel iedereen tot een kerk. Pas in het laatste kwart -ongeveer vanaf 1880- begon het ontkerkelijingsproces massale vormen aan te nemen. Dat had voor een groot deel te maken met de opkomst van het socialisme. Velen zagen in dat vroege socialisme een alternatieve vorm van religie. Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat de eerste 'haarden' van onker-

kerkelijkheid voorkwamen waar de sociale tegenstellingen het grootst waren: op het Friese en Groningse platteland en in de vroeg geïndustrialiseerde Zaanstreek. Pas veel later -gedurende het interbellum- ging een ander soort onkerkelijkheid een rol spelen: die van de welvarende, hoogopgeleide burgers in de suburbane gebieden als het Gooi en Kennemerland. Deze laatste onkerkelijkheid kreeg massale trekken vanaf de jaren zestig, wanneer steeds grotere groepen deel kregen aan de welvaart en scholing, toenemende mediaparticipatie (TV) en geografische mobiliteit (autobezit) de horizon verruimen en de traditionele (godsdienstige) kaders verzwakken.

Rekkelijk-protestants Nederland is daar in eerste instantie het meest vatbaar voor, de katholieke en orthodox-protestantse zuilen bieden nog lange tijd weerstand. Dat zien we ook terug in de geografische spreiding van de onkerkelijkheid. In het katholieke zuiden en zuidoosten en de protestantenband is de onkerkelijkheid relatief gering. In het noorden en noordwesten komen de meeste onkerkelijken voor met als uitschieter Amsterdam en zijn overloopgebieden. In 1986 verklaarde bijna tachtig procent van de Amsterdamse bevolking niet tot een kerkgenoot-

schap of godsdienstige groepering gerekend te willen worden. In Rotterdam, dat wat meer migratiebewegingen met de protestantenband kent, lag dat percentage op zeventig procent.

ISLAM

Het zijn echter juist die grote steden die met hele andere vormen van godsdienstigheid geconfronteerd worden. In het begin van de jaren vijftig ontstonden de eerste moskeeën in Nederland, zoals in Den Haag voor Pakistaanse en in het Friese Balk voor Molukse moslims. In 1990 waren het er al driehonderd, overwegend van Turkse of Marokkaanse origine. De meest recente schattingen gaan in de richting van vierhonderd islamitische gebedsruimten. Deze cijfers weerspiegelen de snelle opkomst van deze wereldgodsdienst in Nederland, die na de rooms-katholieken, hervormden en (synodaal)

gereformeerden de vierde godsdienstige groepering vormt met een aanhang van meer dan zeshonderdduizend gelovigen.

Godsdienstig vormen zij echter allerminst een homogene groep. Er zijn soennieten (de overgrote meerderheid) en sjiieten, maar ook daarbinnen bestaat veel variatie samenhangend met verschillende wetsscholen, mystieke broedersschappen en politiek-religieuze bewegingen.

Hun geografische patroon is sterk door de immigratie van Turken en Marokkanen bepaald al spelen ook de vestigingspatronen een rol van Surinamers (van Javaanse en Hindostaanse afkomst) en meer recent die van verschillende groepen asielzoekers uit India, Pakistan, Bosnië, Indonesië, Tunesië, Egypte, Ethiopië/Eritrea, Iran, Somalië en Irak. De grootste concentraties vinden we in de vier grote steden, waar in 1990 bijna de helft van de Marokkanen en 37 procent van de Turken in Nederland woonde, tegen slechts dertien procent van de totale bevolking.

INTEGRATIE

Nu de tegenstellingen tussen katholieken en protestanten aan het vervagen zijn (maar niet verdwenen; zie de nasleep van het huwelijk tussen de hervormde Maurits en de katholieke Marilène) en zij gezamenlijk optrekken tegen een paarse overheid die het symbool is van het geseculariseerde Nederland, rijst ook de vraag in hoeverre christendom en islam zich in Nederland tot elkaar verhouden. Moeten we beducht zijn voor een clash of civilizations op nationaal of lokaal niveau die de Amerikaanse politoloog Huntington op wereldschaal voorspelt? Vooralsnog zijn daar geen aanwijzingen voor. De recente Tweede Kamer-verkiezingen hebben de rechts-radicalen weggevaagd en veel islamitische kinderen bezoeken protestants-christelijke en katholieke scholen. Racisme en vreemdelingenhaat komen zeker voor maar hebben geen verontrustende omvang aangenomen. Eerder lijken de islamieten in Nederland de nog uit de verzuilingstijd stammende wettelijke infrastructuur te benutten ten eigen bate (zie het groeiend aantal islamitische scholen).

Uit de verzuiling van katholieken en protestanten in het verleden hebben we geleerd, dat verzuiling niet alleen segmentatie, maar tegelijk ook integratie inhield. Wellicht duurt het niet lang meer of roomse bisschoppen en protestantse dominees voeren hand in hand acties met hun islamitische confraters.

*Hans Knippenberg is directeur van het C.M. Kan-Instituut, het opleidingsinstituut van de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Literatuur

Hans Knippenberg, De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden. Assen: Van Gorcum, 1992.